

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

УДК 781.41(091)

ГАРМОНІКА: ЗАРОДЖЕННЯ ТА ШЛЯХИ ЕВОЛЮЦІЇ

Андрійчук П.О.

Київський національний університет культури і мистецтв

Гармоніка, відносно молодий інструмент, що здійснив карколомний стрибок від простого камертона та дитячої іграшки до сучасного концертного інструмента з оригінальним репертуаром. Цей інструмент глибоко проник в культуру багатьох народів світу і став народним. Шляхи еволюції та адаптації гармоніки і її різновидів у різних національних культурах розглядаються у даній статті.

Ключові слова: гармоніка, камертон, шен, аура, язичкові інструменти, бандонеон, акордеон, баян.

Постановка проблеми. Поява та еволюція тих чи інших мистецьких явищ тісно переплітається з загальним історичним розвитком. Тільки в контексті історичної епохи, її потребами та можливостями формуються певні мистецькі течії. Народження нового типу музичного інструмента, пневмо-язичкового, у I половині XIX століття пов'язана з конкретними суспільними та економічними факторами, що сприяли активному розповсюдженню цього інструмента багатьма у багатьох країнах. Причому вони були як спільними у різних країнах, так і мали свої національні особливості. Їх дослідження – завдання даної статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями зародження та розвитку гармоніки багато років займався А. Мірек, однак його дослідження велися через призму російської історіографії і переоцінкою російського фактора в історії цього інструмента. У дослідженнях Є. Іванова дається об'єктивний аналіз цього явища, а в І. Сухого – практичні та методичні аспекти виконавства на гармоніці.

Виділення раніше не вирішених частин проблеми. Попри те, що історія виникнення та поширення гармоніки неодноразово ставала предметом наукових розробок, питання трансформацій цього інструмента недостатньо досліджене в українському музикознавстві.

Формулювання мети дослідження. Метою статті є аналіз передумов виникнення язичкових інструментів та фактори, що зумовлювали їх розповсюдження.

Виклад основного матеріалу. Гармоніка (від грецької *harmonia* – зв'язок, стрункість, розмірність) – музичний інструмент, в якому джерелом звука є коливання металевого язичка від струменю повітря. Історія цього інструмента дивовижна: в короткочасі він глибоко проник у музичну культуру багатьох народів і став невід'ємною її складовою. Отож в цілому ряді країн гармоніку справедливо називають народним інструментом.

Язичкові музичні інструменти відомі ще з давніх-давен. Та найдревнішим вважається китайський шен. Перші згадки про нього сягають II–III тисячоліть до н. е. Шен являв собою низку бамбукових чи тростяних трубок, встановлених по окружності в чашоподібний корпус. У ниж-

ній частині кожної трубки знаходилась металева рамка з вирізаним у ній язичком, настроєним на певну висоту. В дію він приводився струменем повітря, що вдувалось чи втягувалось через мундштук, розташований у боковій частині корпусу. Як бачимо, інструмент цей не з примітивних, отож, вірогідно, мав конструктивно простіших попередників у ще більш віддалені часи.

Згодом шен потрапив до Європи і принципи його звуковидобування лягли в основу експериментів багатьох майстрів та винахідників. Так у IX столітті в монастирях Франції були поширені органи-портативи, на яких виконавець правою рукою натискав клавіші, а лівою накачував міх, що рухався у вертикальному напрямку. Орган-портатив висів на плечі виконавця, або ставився на стіл. В кінці XVIII – на початку XIX століть на його основі було винайдено ряд нових інструментів: оркестріон, бібельгармоніку, еолодикон, фісгармоніку.

У 1821 році німецький музичний майстер Христіан Фрідріх Людвіг Бушман (1805–1864), бажаючи полегшити процес настроювання органів і фортепіано, виготовив 15 язичкових камертонів, які приводило в дію повітря, що втягувалось ротом. Об'єднавши ці камертони в одному корпусі довжиною всього коло десяти сантиметрів, Бушман отримав новий музичний інструмент і назвав його Аура (аура). Власне, це була перша губна гармоніка. Невдовзі інструмент став популярним у багатьох країнах світу, проте назва, запропонована винахідником, ніде не прижилась.

Прообразом гармоніки у нинішньому її вигляді став сконструйований Бушманом у 1822 році Handöoline (хендеолін) – ручна еола. Формою ручна еола нагадувала книгу, що розкривалась за допомогою трьох шкіряних складок. На ній можна було виконувати тільки найпростіші мелодії, тому й знайшла своє застосування як дитяча іграшка.

В 1829 році віденський органний майстер Кирило Деміан (1772–1847) виготовив музичний інструмент з двома корпусами, з'єднаними міхом. На правому корпусі розташовувались п'ять клавіш, що давали десять основних звуків Ре мажору (звуки при розведенні і зведенні міха були різні за висотою). Та головним відкриттям Деміана стали десять готових акордів, які видобу-

валися за допомогою п'яти клапанів на лівому корпусі (тут також при різних напрямках руху міха акорди були різні). Цей винахід поклав початок ери мелодико-гармонічних (згодом басо-гармонічних) інструментів. До того ж конструктор вперше ввів в обіг і назву «акордеон».

Удосконалення інструмента відбувалось майже одночасно в різних країнах Європи. Так у 1827 році в Лондоні вже знаний на той час фізик Чарльз Уїтстон (1802–1875) створив англійську концертину, запатентувавши свій винахід у 1829 році. У 1832 році в німецькому місті Хемніці професіональний кларнетист і музичний майстер Карл Фрідріх Уліг (1789–1874) виготовив першу німецьку концертину. А в 1840 році у німецькому місті Креффельді вчитель музики і диригент міського оркестру Генріх Банд (1821–1860) сконструював інструмент, який на честь винахідника отримав назву «бандонеон». Багато конструктивних новацій було здійснено у Франції та Італії.

Винаходи й вдосконалення гармоніки збіглися в часі з початком епохи індустріалізації, що не могло не позначитися на подальшій її долі – уже в тридцять роки XIX століття налагоджується серійне виробництво цих інструментів. Популярність гармоніки, а відтак й попит, стрімко зростають. Так у 1860 році тільки в одному німецькому місті Клінгенталі їх було випущено 214 тисяч.

Завдяки простоті опанування, зручності гри (як сидячи, так і стоячи, а навіть пританцюючи), портативності, сталості строю незалежно від температурних змін, тембровій самобутності, багатій динамічній шкалі (що давало змогу грати як в приміщенні, так і просто неба), можливості виконання повного мелодико-гармонічного комплексу, а також доступній ціні новий інструмент знайшов численних прихильників не тільки в Європі, а й на американському континенті.

Надзвичайно сприятливими для гармоніки видались російські терени, адже до кінця XVIII століття процес розвитку народного інструментарію був загальмований через неприйняття російською православною церквою інструментальної музики та проголошення її «гріховною». Тут велася багатовікова безпощадна боротьба з «бісовськими гудошними судами», переслідувались і винищувались скоморохи – перші музиканти-професіонали. Поява в Росії гармоніки стала можливою лише завдяки певній лібералізації церковних і суспільних законів. Отож, їй випала історична роль заповнити штучно утворений вакуум і стати народною улюбленицею. А перший інструмент в Росії за німецьким семиклавішним зразком, придбаним на Нижньогородській ярмарці, виготовив у 1830 році тульський зброяр Іван Сизов (1793–1855). Згодом талановиті майстри на всіх обширах Росії на основі місцевих етнічних фольклорних традицій створюють велику кількість різновидів гармоніки. Найпоширеніші серед них – білобородовська, бологовська, венка, в'ятська, елецка, касимовська, лівенка, німецька, орловська, петербурзька, рояльна наколінна, саратовська, сибірська, тальянка, тульська, хромка, черепашка, череповка.

У другій половині XIX сторіччя гармоніка глибоко проникає в побут і багатьох східних народів Росії, вбирає в себе їх неповторний національний колорит і стає яскравим виразником

музичних культур цих народів. Так з'явилися абхазька (амирзакан), аджарська (гармоні), адигейська (пшине), грузинська (бузіка), дагестанська (арган, комуз, чаган), кабардино-балкарська (пшине), карачаєво-черкеська (кобуз), кумицька (комуз), лезгинська (комуз), марійські (кога-кармонь, марла-кармонь), осетинська (ірон-кандзал фандир), татарська (кармонь), удмуртські (арган, кармун), чеченські (арган, комуз, чаган), чуваські (вархан, кармун, кобе, кубос, хут-купас).

Характерною рисою Кавказу стало те, що повсюдно гру на гармоніці опанували жінки, хоча завжди інструментальне виконавство було привілеєм винятково чоловіків. А в деяких районах (наприклад, Осетії) гармоніка входила до числа обов'язкових подарунків, які повинен був надіслати наречений своїй обраниці.

Величезна популярність гармоніки серед народів Росії послужила підставою для радянської історіографії активно насаджувати ідею російського походження цього інструмента і, таким чином, применшувати значення винаходів К. Ф. Л. Бушмана та К. Деміана, а разом з цим і заперечувати факт німецького походження гармоніки.

В Україні, на відміну від Росії, були абсолютно інші історичні передумови і на першу половину XIX століття тут склався вже доволі розвинений музичний інструментарій (скрипки, цимбали, кобзи, бандури, ліри, басолі, сопілки), який повною мірою передавав колорит, ладо-гармонічне багатство та поліфонізм українського мелосу, а тодішня гармоніка з діатонічним строем і вкрай обмеженими гармонічними можливостями ніяк не вкладалася у межі традиційної української культури.

Проте до адаптації гармоніки в Україні спричинився абсолютно інший чинник – поширення на той час нового типу пісні, міської, з чітко вираженою гомофонно-гармонічною фактурою на основі тонічної, субдомінантової та доміантової функцій і відчутною квадратною структурою. Такий тип музики гармоніка спроможна була відтворити якнайкраще і порівняно з іншими інструментами мала незаперечні переваги. До того ж, з відміною в 1861 році кріпацтва і стрімким розвитком промисловості величезна маса селян перебирається до великих міст, формуючи там новий пласт народної музичної культури. І в цьому процесі гармонії, як називали гармоніку в багатьох куточках України, належало місце особливе – вона стала незамінною на всі випадки життя: на вечорницях, на бесідах, на вулиці в молодіжних розвагах, на хрестинах, на весіллі, «для себе», до слухання, на проводах до армії, на ярмарку, під час старцювання (випрошування милостині) та ін. І тільки в хвилини смутку (на похоронах та поминках) її дзвінкий голос мовчав.

Гармоніка однаковою мірою добре звучала і як солюючий інструмент, і як акомпануючий співакам чи танцівникам, і в ансамблі з іншими музичними інструментами. А так як послуги визнаних майстрів, «троїстих музик», коштували немалих грошей, то для сімейних свят чи будь-яких інших розваг все ширше стали запрошувати гармоніста, нерідко в парі з виконавцем на бубні, адже для переважної більшості такого роду музикантів їхнє мистецтво в економічному плані було заняттям другорядним і часто вони грали взагалі без грошової винагороди.

Гармоністи, а в Україні це були виключно чоловіки, користувались великою повагою і любов'ю, про що свідчить загальновідоме прислів'я: «гармоніст – перший хлопець на селі».

Вісімдесяті роки XIX століття в Україні знаменуються початком власного виробництва гармонік. У Харкові Костянтин Олексійович Міщенко (1869–1948) відкриває майстерню, яка невдовзі перетворилася в невеличку фабрику, де трудилось близько 15 робітників. Майстер активно працював над удосконаленням інструмента, особливо його темброво-акустичних властивостей, винайшов так звану «ломану» деку, що утворювала м'який, лагідний звук, навдивовиж органічний з українською пісенною природою. За відгуками сучасників, гармоніки харківського майстра були значно кращими від німецьких та австрійських аналогів. Майстер дбав і про те, щоб його інструменти мали привабливий вигляд – вони виготовлялись з палісандрового та чорного дерева, оздоблювались целулоїдними жилками та перламутром. У 1908 році на Всесвітній виставці гармонік у французькому місті Марсель хроматичним гармонікам нашого співвітчизника було присуджено Гран-прі та Велику золоту медаль.

У другій половині XIX століття гостро постає проблема навчання гри на гармоніці. На відміну від традиційних фольклорних інструментів, мистецтво гри на яких передавалося винятково контактно, в 1872 році у Москві видавець Н. М. Куликов у посібнику «Школа для аккордеона и гармонии, с помощью которой, в короткое время, легко можно выучиться играть по нотам правильно и красиво на этих инструментах» здійснив першу спробу письмово передати досвід гри на народній гармоніці. Згодом для гармоніки, не враховуючи баяна і акордеона, вийшло понад сто шкіл та самовчителів різних авторів. Чотири з них – в Україні: М. М. Іванова «Школа-самовчитель музыки для двухрядной «венской» гармонии «аккордеона» с 19 и 21-м клавишем мелодии и 8-мью аккомпанемента» (Мелітополь, 1904),

Р. М. Ліпсона «Новейший и самый легкий практический цифровой самоучитель для венской двухрядной гармонии» (Харків, 1912), П. С. Бондарчука «Самовчитель українських народних пісень і танців на гармоніці «23Ч12» під редакцією Є. Юцевича (Київ, 1960), І. І. Сухого «Українська гармоніка» під редакцією П. О. Андрійчука, М. С. Голючека (Київ, 2005). Попервах найбільшою проблемою у цій царині було те, що і упорядники видань, і ті, хто навчався, були людьми або малограмотними, або взагалі неграмотними. Нерідко це призводило до створення доволі примітивних систем нотного запису. І все ж стрімке зростання популярності гармоніки та освітнього рівня народу вже до середини XX століття вивели видавничу справу на доволі високий професійний рівень. Підтвердження цього – вищезазвані самовчителі П. С. Бондарчука та І. І. Сухого.

Про популярність гармоніки свідчить і той факт, що П.І. Чайковський (1840–1893) у 1883 році вводить партію гармоніки до гумористичного скерцо Другої оркестрової сюїти, а німецький композитор Курт Вейль (1900–1950) у 1928 році – партію бандонеона до «Тригрошової опери».

Проте винайдений на початку XX століття баян, інструмент із значно більшими технічними можливостями, затьмарив свою самобутню попередницю на довгі роки, а відтак сфера застосування гармоніки в Україні суттєво звузилася. Та практика неспростовно свідчить, що темброві властивості дзвінкоголосої гармоніки і сучасного баяна, певною мірою інструмента вже академізованого, – абсолютно відмінні. І з цих причин замінити гармоніку баян неспроможний.

Висновки та подальші перспективи. У наш час, коли в молодій українській державі відбувається переусвідомлення багатьох культурно-історичних процесів і окремі елементи, а то й цілі пласти культури справедливо повертаються до свого природного функціонування, слід позбутися хибного стереотипу, що гармоніка – це виключно російський інструмент і повернути належне їй місце в українській музичній культурі.

Андрійчук П.А.

Киевский национальный университет культуры и искусств

ГАРМОНИКА: ЗАРОЖДЕНИЕ И ПУТИ ЭВОЛЮЦИИ

Аннотация

Гармоника, относительно молодой инструмент, который осуществил сногшибательный прыжок от простого камертона и детской игрушки к современному концертному инструменту с оригинальным репертуаром. Этот инструмент глубоко проник в культуру многих народов мира и стал народным. Пути эволюции и адаптации гармоник и ее разновидностей в разные национальные культуры рассматриваются в данной статье.

Ключевые слова: гармоника, камертон, шен, аура, язычковые инструменты, бандонеон, аккордеон, баян.

Andriichuk P.O.

Kyiv National University of Culture and Arts

ACCORDION: ORIGIN AND WAYS OF EVOLUTION

Summary

Accordion, relatively young instrument that carried out a stunning jump from a simple tuning fork and child's toy to the modern concerto instrument with an original repertoire. This instrument deeply got to the culture of many people of the world and became folk. The ways of evolution and adaptation of accordion and her varieties in different national cultures are examined in this article.

Keywords: accordion, tuning fork, шен, акура, uvular instruments, бандонеон, accordion, bayan.